

JOSEF ŠVANČARA

PSYCHOLOGICKÉ SOUVISLOSTI NÁZOROVÉHO ZAKOTVENÍ STŘEDOŠKOLÁKŮ

V celoživotním procesu orientace člověka má klíčový význam úroveň implicitní filozofie, která se vytváří od dětství a výrazně se profiluje v dospívání, kdy se stále více rozvíjí schopnost selektivně zvnitřňovat poznatky, normy a názory druhých. Ve stále větší míře se zejména v období adolescence uplatňuje autonomie usuzování a hodnocení. Předivo zásad a přesvědčení má již silný integrační vliv na rozhodování a jednání. Profesor pedagogiky na naší fakultě, J. Uher (1939), který se stal později obětí nacistické zvěle, věnoval pozoruhodnou studii zevrubné analýze názorů středoškoláků. Původně jsme se chtěli pokusit o porovnání shod a rozdílů po více než padesátiletém odstupu. Vzhledem k aktuálním otázkám současné doby jsme však zúžili okruh problémů. Jde nám o implicitní filozofii mládeže, která ještě prožila období zglajchšaltované školy, ale nyní již může dovršovat svou orientaci v podmínkách svobody názorů, ale také v situacích „názorového pnutí“ — jak se závažné kontraverze někdy označují. Do interakce vlivů, jimiž se utváří soubor názorů na svět a jeho dění, postavení jedince v něm, i vztah k ultimatům, vstupují stále více nejen církve, ale také různá hnutí a sekty. „Mládež je ohrožena sektami jako nikdy předtím“, konstatuje prof. B. Rollettová a opírá se při tom o výsledky, který získal výzkumný tým psychologického ústavu vídeňské univerzity (srov. G. Kaminger et al., 1992). Z celkového počtu 1150 zkoumaných 14—16letých mladistvých je jich podle rakouských autorů ohroženo sektami téměř jedna třetina.

Když jsme se před prázdninami 1992 rozhodli provést analogické zkoumání také u nás, byli jsme přesvědčeni o tom, že situace u nás není tak alarmující jako v některých západních zemích. Otázku o známosti různých sekt a esoterických témat považujeme pouze za dílčí problém našeho orientačního výzkumu. Jde nám o zachycení sebehodnocení, začlenění a zabydlení studentů v různých společenstvích a především o jejich a základní světonázorové zakotvení.

METODA

Pro možnost srovnání se zahraničními výsledky, rakouskými a švýcarskými, jsme v provedeném výzkumu podrželi většinu metod. Jejich výsledky však zpracováváme odlišným způsobem. Intelektovou úroveň jsme hodnotili na základě subtestu analogií Amthauerova IST-70. Kromě kategorizace způsobů řešení mravního dilematu, jak je koncipoval švýcarský profesor F. Oser (1984), jsme věnovali pozornost kvalitativní analýze všech získaných údajů. Převážná část dat byla získána zpracováním ratingu předložených tvrzení, týkajících se sebehodnocení, vztahu k lidem a situacím, hodnotám, k otázkám víry, k esoterickým zkušenostem. Jde o škály Likertova typu, kdy ZO umísťují souhlas, případně nesouhlas s uvedeným výrokem na čtyřbodové, v některých oblastech na pětibodové škále. Zatímco hodnocení mravního dilematu je provedeno na stupnici, kterou lze považovat za intervalovou, výsledky dotazníku postojů chápeme jako informaci o pořadí; tím je ovšem omezen rozsah statistického zpracování.

Mravní dilema, jehož řešení kategorizoval Oser, zahrnuli do svého výzkumu o vlivu sekt také uvedení vídeňští autoři. Usuzování zkoumaných osob probíhá na základě tohoto příběhu:

Pavel je mladý lékař, který právě velmi úspěšně ukončil studium a za odměnu mu rodiče zajistili cestu do Anglie. Pavel má přítelkyni, které slíbil, že se s ní ožení. Letadlo však mělo poruchu, klesalo k zemi a na palubě vznikla panika. Pavel si uvědomuje, že je všemu konec. V této situaci myslí na Boha a učiní slib, že zasvětil život lidem v rozvojových zemích a že se neožení se svou přítelkyní, pokud ho nebude chtít následovat. Letadlo se roztrhne, ale Pavel je jako zázrakem zachráněn. Po návratu domů dostává nabídku výhodného místa na soukromé klinice, kam byl vybrán z několika desítek uchazečů. Pavel si nyní vzpomene na svůj slib Bohu. Neví, jak se má rozhodnout.

Komentář k tomuto příběhu byl kategorizován z hlediska *i n t e g r a č n í ú r o v n ě*, jejíž stupně probíhají od heteronomní morálky k mravní autonomii.

Po předvýzkumu, v němž se projevila neznalost mnoha pojmů (např. dianetika, new age, spiritualita) u našich studentů i dospělých, jsme posunuli o rok výběr zkoumaných osob. Náš soubor 114 studentů 1. a 2. ročníku gymnázia, 58 hochů a 56 dívek, je tedy převážně ve věku 15–17 let. Snažili jsme se přiblížit požadavku reprezentativního výběru a zahrnout vzorek studentů, kteří byli ve své světonázorové orientaci ovlivňováni různorodými názorovými proudy. Zvolili jsme jedno státní gymnázium brněnské, další gymnázium okresního města, tedy spíše z venkovského prostředí, a církevní gymnázium. Ve státních gymnáziích bylo 69.1 % studentů bez vyznání, na církevním gymnáziu jich bylo bez vyznání pouze 6.8 %.

Zkoumání bylo provedeno ve dvou uvolněných vyučovacích hodinách, v dobré atmosféře, posílené patrně také informací, že nám půjde také o mezinárodní srovnání výsledků. Anonymita byla zaručena, studenti mohli zcela dobrovolně uvést pseudonym, což se v mnoha případech stalo a nechybělo originálních nápadů.

VÝSLEDKY A INTERPRETACE

Pro účely srovnání je užitečná informace o výsledku v subtestu analogií Amthauerova IST. Průměrné standardní skóre je 110.75, rozdíl mezi chlapci 111.86 a dívkami 109.59 je statisticky nevýznamný; totéž platí také pro rozdíl mezi školami.

Všimneme si nejdříve, jak se cítí studenti doma, zda jsou jejich názory dobře přijaty *v rodině*. Studenti obou typů škol — státního gymnázia (škola A) i církevního gymnázia (škola B) s nepatrným rozdílem uvádějí na pětistupňové škále v 90 % hodnotu 4, případně 5, tzn. velmi dobře. V církevním společenství je dobře zakotveno 47.5 % a velmi dobře 25.4 % žáků církevního gymnázia, u školy A jsou naproti tomu odpovídající procenta pouze 21.8 a 1.8. Se svou *školní situací* je spokojeno a velmi spokojeno 64.4 %, se svou *výkonností* je spokojeno nebo velmi spokojeno — stupeň 1 a 2 na čtyřbodové škále — plných 50 %, s vlastní osobností 57 %, s životní situací dokonce 77.2 % studentů. *Pocity viny* udávají studenti takto:

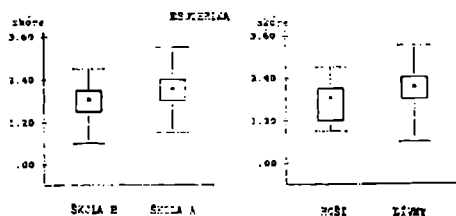
	často	občas	zřídka	nikdy
škola A:	3.6	34.5	61.8	0 %
škola B:	0	28.8	57.6	13.6 %

Zlepšení by chtělo docílit: a) ve školní situaci 57 %, b) ve výkonnosti 60.5 %, c) v osobnosti 72.8 % d) v životní situaci 37.7 % respondentů.

Zapojení do činnosti různých *spolků* a souborů je v našem vzorku při srovnání s rakouským výzkumem poměrně nízké: na prvním místě je sport 22.6 %, kultura 15.5 %, náboženské spolky 7 %.

Pro charakteristiku názorového spektra současných studentů může být cenná (1) evidence znalostí neobvyklých pojmů a termínů, (2) rozsah zájmů o filozofické, psychologické, náboženské i esoterické problémy. Zjišťovali jsme frekvenci zájmů o přednášky z různých oblastí a znalost různých pojmů, případně i zájem o jejich objasnění. Pokud jde o znalost 16 vybraných pojmů, jako je esoterika, dianetika, tarot, medium, channeling, satanismus, new age ad. jsou naši studenti méně informováni než rakouští, o rok mladší. V západních zemích je příliv informací z tohoto okruhu zřejmě mnohem silnější a trvá delší dobu.

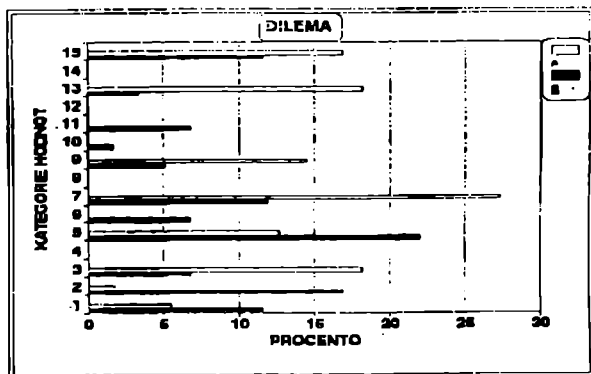
Domníváme se, že většina chochů a děvčat nosících tričko s nápisem KISS, si neuvědomuje, že mají na hrudi heslo satanismu (Kings in Satan's Service). Z našeho počtu 114 studentů jich 14 % uvádí, že slovo *satanismus* vůbec neznají, ale 40 % jich naznačuje, že by je tento pojem zajímal, tedy dokonce více než esoterika (s pojmem „esoterický“ se nesetkalo téměř 90 % dotázaných). K dalším neznámým termínům ve slovní zásobě našich studentů patří *channeling*, *dianetika*, *auditink*, *tarot* a další slova, která jsou rakouským o rok mladším studentům daleko více známá. Pojem „New age“ je známý polovině studentů, více by se o něm chtělo dovědět 41 % celého souboru. Na stejné úrovni obeznámenosti je „spiritualita“ (51 %), více by si o ní přálo vědět 43 % studentů. Z titulů 16 přednášek se setkaly s nejvyšším skóre zájmu: 1. Moc nevědomí, 2. Osud a karma, 3. Esoterika a spiritualita; na posledních místech byly: 15. Vesmír a člověk, 16. Smrt a znovuzrození.

Obr. 1. Frekvence esoterických zájmů u obou škol a pohlaví.

Sumací položek, v nichž se vyjadřuje vztah k esoterickým tématům, jsme vytvořili proměnou ESOT, jejíž frekvenci zachycuje obr. 1. V rámečku je vždy rozpětí druhého a třetího kvartilu, tedy 50 % případů, hvězdička umísťuje medián. Vyšší skóre esoterických zájmů má podle očekávání státní škola, více těchto zájmů projevují v obou školách dívky. Tyto rozdíly jsou statisticky významné.

Při hodnocení komentáře studentů k „Pavlovu dilematu“ a navazujícím otázkám s vyjádřením souhlasu či nesouhlasu na čtyřbodové škále jsme napřed postupovali podle kritéria F. Osera. Na obr. 2 vidíme, že jsou zřetelné rozdíly mezi oběma školami v jednotlivých kategoriích hodnocení, jehož klíčovým bodem je otázka závaznosti obou slibů, které Pavel učinil a řešení jejich kolize. Oser předpokládá, že ateisté by se měli rozhodovat na úrovni, která odpovídá zhruba střednímu pásmu této 15stupňové dimenze.

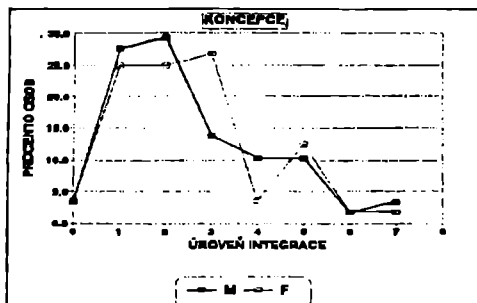
Obr. 2. Frekvence řešení mravního dilematu vyjadřující zakotvení mravního usuzování na různých úrovních heteronomní (nejnižší hodnoty stupnice) a autonomní morálky.

V komentáři k tomuto příběhu vyjadřují studenti nepřímou, v čem je zakotveno jejich mravní usuzování, v jakých souvislostech tuto situaci pojmají a jakou úroveň integrace naznačují souvislosti, které berou v úvahu. Mezi našimi studenty bylo zhruba 60 % věřících, naprostá většina katolíků, a 40 % bez vyznání. Je pozoruhodné, že i nevěřící ve značném procentu považovali slib učiněný Bohu za závazný, ačkoli by podle Oserovy stupnice náboženského vývoje měli patřit do kategorie, uplatňující odpovědnost a svobodu člověka. Je zde také výjimka: „Věřím v něja-

kého Boha, ale kvůli němu bych nepromarnil takovou šanci.“ To je komentář chlapce, který uvádí svůj vztah k církvi jako velmi záporný, píše také, že nemá rád sekty a pokud se s nimi setkal, „byli to blázni“. Je pravděpodobné, že tento student nerozlišuje mezi sektami a církvemi. — Normativní i osobní stanovisko vyjadřuje dívka, bez vyznání: „Já nevěřím v Boha, ale v něco jiného, o tom se ovšem nikomu nesvěřuji. Věřili Pavel v Boha, ať plní svůj slib.“ Zajímavé je vyjádření 16letého studenta, rovněž bez vyznání: „Na boha sice nevěřím, ale nevylučuji, že je. Proto bych ho nechtěl nikdy urazit. Mně by vyhovovalo, kdyby obě dvě věci (tzn. jak slib Bohu tak i slib přítelkyni) šly skloubit dohromady.“ A posléze je zde kriticky vyhocený komentář 17letého studenta, řím.-kat. vyznání: „Na příběhu vidím, jak každý, kterému ‚teče do bot‘, myslí hned na Boha, kterého předtím ignoroval, ale každý, kdo se k němu utíká, bude spasen.“

Při srovnání s frekvencí jednotlivých kategorií při řešení Pavlova dilematu u rakouských studentů (G. Kaminger et al., 1992) vidíme, že náš soubor vykazuje posun k nižším stupňům. Naši studenti, i nevěřící, se ve větší míře přiklánějí k řešení, které se opírá o přesvědčení, že slib učiněný Bohu je *závazný*. Je to zjištění, které je třeba si ještě dále ověřovat v jiných souvislostech.

Zatímco předchozí komentář poskytoval respondentům možnost vyjadřovat se k dilematu z normativního hlediska, jedna z dalších otázek směřuje k zjištění *o s o b n í h o* stanoviska: „Kdybys byl(a) Pavlem, jak by ses rozhodl(a)?“ Nejčastější je odpověď, v níž se vyjadřuje dodržení slibu jet do rozvojové země, a to v 43.9 %. Zbývající odpovědi lze rozčlenit do 24 alternativ; jejich frekvence však nepřekračuje 7 %. Zdůvodnění těchto odpovědí lze vzít za základ pro analýzu koncepce mravního usuzování a rozhodování, sledovat, jak v argumentaci osobního postoje projevuje integrace různých determinant, vztah k hodnotám, k ultimatům. Na obr. 3 je zachycen výsledek této klasifikace odpovědí. Rozdíly mezi chlapci a dívkami nejsou výrazné. Jen malá část respondentů projevuje schopnost dopracovat se k osobnímu stanovisku k dilematu pro zvážení několika hledisek. Zahraniční výsledky nemáme dosud k dispozici. Ve shodě s teoretickým rozpracováním systémového pojetí pojmů (Schroder et al., 1975) považujeme tuto analýzu za prostředek k vyjádření „indexu integrace“ verbalizovaných názorů.

Obr. 3. Koncepční úroveň osobního postoje k mravnímu dilematu.

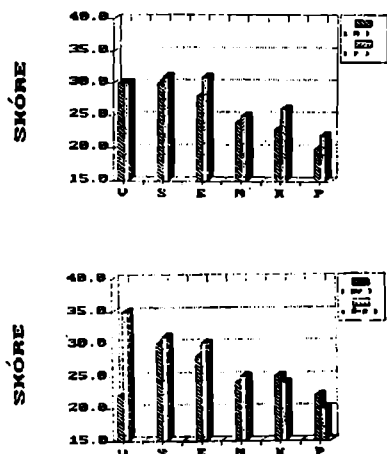
Na podkladě výsledků analýzy rozptylu odpovědí v několika desítkách položek dotazníku jsme vytvořili 6 konstruktivních pojmů:

V — vztah k víře,
S — smysl života,
E — extraverte,

N — nejistota,
K — krize, ohrožení,
P — parapsychologie, esoterika.

V těchto konstruktech se kvantifikuje souhrn odpovědí vyjadřujících zaměření implicitní filozofie, sebepojetí a prožívání osobní situace.

V horní části obr. č. 4 jsou znázorněny hodnoty těchto charakteristik u hochů (M) a dívek (F), v dolní části je rozdělení celého souboru provedeno podle kritéria náboženského vyznání (šrafovaně = bez vyznání, $n = 42$) ve srovnání s řím.-kat. vyznáním ($n = 68$). V souhlasu s předpoklady o rychleji probíhajícím zrání osobnosti zjišťujeme u dívek vyšší hodnoty v kategorii smyslu života, ale také v extraverci; současně mají dívky poněkud vyšší skóre v symptomech nejistoty, ohrožení a v esoterických zájmech. V dolním grafu si můžeme všimnout statisticky velmi významného rozdílu ve skóre víry; dále je patrné, že studenti bez vyznání mají vyšší skóre esoterických zájmů. Zaměříme-li se na jednotlivé symptomy, z nichž jsou tyto „trsy“ utvořeny, dospějeme k identifikaci jedinců, jejichž pozice je v rámci souboru extrémní. K objasnění souvislostí a hledání příčin vybízí napříkad poměrně vysoký počet extrémního ratingu osamělosti, a to u dívek obou typů škol.

Obr. 4. Distribuce skóre kategorií životní orientace v jednotlivých skupinách: nahore hoši a dívky, dole řím.-kat. a bez vyznání.

Na rozdíl od rozsáhlého vídeňského výzkumu jsme se při zpracovávání výsledků zaměřili na analyticko-syntetické zpracování každého případu. Při zpracování velkého počtu informací (několik set u každého jedince), které jsme v tomto výzkumu získali, si uvědomujeme, že odpovědi nemají vždy stejnou heuristickou hodnotu, neboť jsou poznamenány „osobní rovnici“ respondentů. Tak 16letý velmi bystrý student, připojující spontánně poznámku „náboženství je výmysl“, nepochybně apercipoval některé teze, předložené k posouzení, jako absurdní. Podobně jiný vypovídá

o svém postoji k tomuto výzkumu takto: „Já jako ateista jsem se testem spíše bavil, než abych to bral vážně.“ (Tu a tam to bylo patrné v úsměvech, případně i smíchu.) Na druhé straně jsme se setkali s případy obdivuhodné vážnosti a svědomitosti, s jakou přistupovali k naznačeným problémům i někteří studenti bez vyznání. 16letá dívka, rovněž bez vyznání poznamenává: „Podle mého názoru byl tento dotazník velice zajímavý a přinesl jistě něco i mně a budu nad těmito otázkami uvažovat.“ Vrstevník, rovněž nevěřící, šel ještě dále: „Tento dotazník je velmi potřebný, pokud pomůže ke zlepšení světa, rád ho vyplním i vícekrát.“ (Navazuje na informaci, že se provádí i v sousedních zemích.) Sebereflexi naznačuje 17letý student, bez vyznání: „Vaše otázky byly velice dotěrné, ale taky mne přinutily o leccems přemýšlet. V otázkách náboženství jsem značně desorientován (to jsem si díky dotazníku uvědomil).“ V orientačním výzkumu těchto otázek by bylo škoda vzdát se idiografického přístupu.

Mezi otázkami, které se vztahují k *nadpřirozeným skutečnostem*, byla také teze: „Věřím pevně v existenci dalšího života po smrti; bezvýhradně přitakává 59 % studentů, a zcela nebo z větší části ji odmítá 23 % studentů. Poměrně malou odezvu získává program „Chtěl(a) bych spolupracovat v nějakém ,univerzálním světovém náboženství“. Výrazný nebo převážný nesouhlas vyjadřuje 70 % studentů. Více by se jich však bylo ochotno připojit se ke skupině, která ,prosazuje nový věk a světový mír‘. O tyto vcelku ušlechtilé tendence mladých lidí se opírá hnutí New age, v jehož pozadí je satanismus. O poznání sebe se opírá např. dianetika, lakající mladé lidi zprostředkováním sebepoznání a cesty sebeprosazení — obojí podkládané vědeckými poznatky. Studenti z našeho souboru sice odpovídali zdrženlivě na otázku, zda by se zúčastnili hodiny dianetiky, kdyby od někoho dostali poukaz, stejně tak vyjádřili distanci k nějakému guru-hnutí, byť by bylo spojeno s vegetariánským pohoštěním. Vyjádřili však velký zájem podrobit se bezplatnému testu osobnosti. Je to zcela pochopitelný zájem o sebepoznání. Avšak o tento zájem poznat hlouběji sebe a skryté síly v sobě se opírá taktika moderních sekt, které mohou profitovat z ideologického vakua současné doby. Tyto sekty a hnutí budí nezfídka zdání, že se opírají o seriózní vědecké poznatky. Ve skutečnosti nezfídka parazitují na poznacích vědecké psychologie. Jiná hnutí slibují proniknutí do tajemného světa a spoutávají nezakotvené jedince, manipulující jejich vědomím, myšlením i prožíváním. Při porovnání se statistikami ze sousedních států, zejména Rakouska, je zřejmé, že na Moravě je počet mladistvých ohrožených sektami poměrně mnohem nižší. Jejich vliv působení však má vzestupnou tendenci.

Srovnáme-li výpovědi našich studentů s údaji, které před rokem 1939 získal prof. Uher, můžeme říci, že náboženství není již zdaleka věcí tak soukromou, ba intimní, jak se jevila značné části jeho respondentů (na tyto otázky odpověděla pouze asi čtvrtina dotázaných), ale také, že vztah k náboženství není již zdaleka tak věcí citu, jak se to jevílo tehdy, ale věcí rozumu — i u dívek v tomto věkovém období a ve výběru studentské populace. Není bez zajímavosti, že nejosobitější komentáře jsme získali

od nevěřících, resp. studentů, kteří se označili jako „bez vyznání“. Ve skutečnosti i oni něco „vyznali“.

Provedený orientační výzkum má sloužit k vymezení hypotéz dalšího zkoumání orientace adolescentů, do něhož by měli být zahrnuti také studenti odborných škol. Má být východiskem pro vytvoření adekvátních metod. Domníváme se, že i v té formě by mohl přinést důležité závěry po časovém odstupu.

LITERATURA

- Břicháček, V.: Úvod do psychologického škálování. Psychodiagnostika, Bratislava 1979.
- Kaminger, G., G. Müller, B. Rollett, U. Sirch: Studien religiöser Entwicklung bei Kinder der 8. und 9. Schulstufe. 38. Kongreß der Deutschen Ges. f. Psychol., Trier 1992.
- Kerlinger, F.: Základy výzkumu chování. Academia, Praha 1972.
- Mittenecker, E.: Plánování a statistické hodnocení experimentů. SPN, Praha 1968.
- Oser, F., P. Gmünder: Der Mensch — Stufen seiner religiösen Entwicklung. Benziger, Zürich und Köln, 1984.
- Oser, F., A. A. Bucher: Konvergenz von Religiosität und Freiheit. Zeitschrift f. Pädagogik 2, 38, 1992.
- Sire, J. W.: Za novými světy. Praha, Návrat 1991.
- Schroder, H. M., M. J. Driver, S. Streufert: Menschliche Informationsverarbeitung. Beltz, Weinheim-Basel 1975.
- Uher, J.: Středoškolský student a jeho svět. Praha 1939.
- Jugendreligionen, Psychokulte, Guru-Bewegungen. Wien 1987.

PSYCHOLOGISCHE ZUSAMMENHÄNGE DER GEISTIGEN ORIENTIERUNGEN IN DEN ERSTEN GYMNASIALKLASSEN

Ausgehend von der großangelegten Untersuchung von Kaminger, Rollett, Müller und Sirch (1992), in welcher die Stufen religiöser Entwicklung der 14—15jährigen Schüler untersucht wurden, interessiert man sich in dieser Studie eher für die Verankerung der „implizierten Philosophie“ der Gymnasialstudenten. Im Rahmen dieser Untersuchung wurde die Kontrastierung von subjektiven Orientierungen bei 114 15—17jährigen Studenten aus zwei staatlichen und einer kirchlichen Schule geprüft. Auch das Oser'sche strukturgenetische Modell der religiösen Entwicklung wurde herangezogen. Die Orientierung am Okkulten und das Interesse an der Gemeinschaft in Sekten liegt auch bei den nichtkonfessionellen Studenten (etwa 40 %) tief unter dem Mittelwert der österreichischen Schüler.

Die Ergebnisse werden im Rahmen der Einstellungsforschung diskutiert und dienen als Ausgangsbasis für weitere gezielte Untersuchung.